

Анита ТОДОРАНОВА

БРОЙНАТА ФОРМА – МЕЖДУ НОРМАТА И КОДИФИКАЦИЯТА

This article presents observations of one of the problems involving the specific form of the plural masculine nouns, the so-called countable form. More specifically, the author's attention is directed to the inconsistent cover of the contradiction between the nouns that name a person, and these that name non person, in one of the standard reference books New Bulgarian language spelling dictionary. An attempt has been made to clarify the reasons that have caused this inconsistency.

В настоящия материал се обръща внимание на един от проблемите, свързани със специалната форма за множествено число на съществителните имена от мъжки род – т.нар. бройна форма. Известно е, че книжовната норма изисква, когато съществителните имена от мъжки род са определени от бройно числително или от количествено наречие, да се използва специалната бройна форма. Но освен това нормата разграничава тази употреба при съществителните, с които се назовават лица, от тези, с които се назовават нелица. А това означава, че дори когато съществителните, назоваващи лица, са употребени в съчетание с количествен определител (числително или наречие), трябва да се използва обикновената форма за множествено число. На практика се получава така, че съществителните от мъжки род, с които се назовават нелица, имат две форми за множествено число – за неопределено количество (много *столове*) и за определено количество (четири *стола*). За разлика от тях съществителните, с които се назовават лица, имат една и съща форма за неопределено (много *студенти*) и за определено (четирима *студенти*) множествено число.

Между изискванията на нормата и речевата практика обаче съществуват сериозни разминавания. Предпоставки за тях създават:

1) наложеното разграничаване между съществителните, с които се назовават лица, и тези, с които се назовават нелица;

2) фактът, че то битува по-скоро като препоръчително, отколкото като задължително. Сравни: „При съществителните имена от мъжки род, означаващи лица, се употребява по-често обикновената форма за множествено число, особено след специалните форми *двама, трима, четирима, петима*” (Андрейчин 1944: 128–129), „...От съществителни нарицателни за лица обаче в езиковата практика все по-често се предпочитат обикновените форми за множествено число след числителни бройни” (Стоянов 1983: 108). „От нарицателните за лица след числително бройно се предпочитат редовни форми: *пет студенти, трима летовници*” (Георгиев 1991: 254), „Препоръчително е при съществителни за лица след числителни имена да се употребява обикновено множествено число, а не бройната форма” (Пашов 1994: 62).

3) непоследователното отразяване на това разграничаване в нормативните справочници.

В представения анализ вниманието на автора е насочено към непоследователната кодификация¹ на разграничаването на съществителните, назоваващи лица, от тези, които се използват за назоваване на нелица. Направен е и опит да бъдат изяснени причините, довели до тази непоследователност (некоректност). Става въпрос за това, че дори в онези случаи, когато съществителното име от мъжки род служи за назоваване едновременно и на лице, и на нелице, в част от речниковите статии е отразена или само обикновената форма за множествено число, или само специалната бройна форма. Въпреки че, от една страна: „Противопоставянето чрез двете форми за множествено число е сигурен критерий за отнасяне на съществителното към лице или към нелице, ако то е многозначно или има омоним/и” (Буров 2004: 176). А, от друга, че в частта от НПРБЕ „Кратки данни за структурата на речниковите единици” е обяснено, че: „При съществителни, които могат да означават както лица, така и нелица, са дадени и необходимите пояснения, както и различията във формите”².

Трябва да се направи уговорка, че в материала не са включени всички лексеми, имащи отношение към този проблем, тъй като анализът само на част от тях дава представа за причините, поради които някои от речниковите статии остават непълни.

Ексерпираният материал показва, че една от причините, довели до непълнотата, за която става въпрос, е възможността на думите да притежават повече от едно значение. „Това свойство – отбелязва Р. Русинов – е характерно за думите във всички езици. Обогащаването на лексиката се извършва не само чрез въвеждане в употреба на нови речникови единици, но и чрез увеличаване количеството на значенията на съществуващите думи” (Русинов, Георгиев 1996: 118). Защото: „Нито един език не би бил в състояние да изрази всяка конкретна идея със самостоятелна дума или с коренен елемент. Конкретността на опита е безпределна, ресурсите и на най-богатия език са строго ограничени. Езикът се оказва принуден да разнася (да разпределя) безчисленото множество значения по едни или други рубрики на основните понятия, използвайки други конкретни или полуконкретни идеи в качеството на посредстващи функционални връзки” – твърди Виноградов (по: Вѝтов 1998: 69). „Между реално съществуващите означителни единици в езика и налагащите се в различните сфери на общуването потребности от смислови изражения съществува голяма диспропорция. Срещу безкрайността от „неща” в действителността, които трябва да бъдат словесно означени, стои ограниченият (макар и наброяващ стотици хиляди единици) словесен състав на езика” (Вѝтов 1998: 67–68).

Така нерядко при появата на ново понятие в актуалната реалност нито се създава нова дума, нито се заема от друг език, а се използва съществуваща вече лексема, която трансформира (най-често разширява) значението и употребата си. „По такъв начин готовите думи в езика – отбелязва Л. Андрейчин – не остават като застинала лава от предишните епохи на езиковото творчество, а живеят непрестанно с живота на народа и се обогатяват постепенно с ново съдържание (без да загубват старото, когато то не е станало по една или друга причина излишно) и обслужват непрекъснато процеса на общуване между хората, като дават неизчерпаеми възможности за все по-богато, живо и конкретно отразяване на действителността. Така старата езикова форма се изпълва повече или по-малко с ново съдържание и езикът, запазвайки устойчивостта на своя материален строеж, продължава без взривове да изпълнява своята функция като общонародно средство за общуване” (по: Русинов, Георгиев 1996: 128).

„Потенциално всяка лексема е способна да развие нови значения, когато в езика възникне необходимост да се назове ново явление или предмет, нямащи още свое название, или пък от по-различен ъгъл да

бъдат представени чрез название предмет или явление, които имат свои названия. Тя става обаче многозначна едва тогава, когато новите ѝ значения придобият гражданственост, възприемат се от носителите на езика и започнат да се използват от всички” (Вътов 1998: 69).

Многозначността в едни случаи е резултат от вторична номинация, при която характеристики и функции, типични за човек, се приписват на животни или на неодушевени предмети. Така например съществителните **водач, носач, обитател, пазач**, развивайки нови значения, започват да се употребяват и за назоваване на нелица. Това означава, че в речниковите статии тези съществителни би трябвало да имат две форми за множествено число – обикновената и специалната бройна форма – както например е в речниковата статия на съществителното **вредител**.

Сравни³:

Вредител – 1. Човек, който причинява някаква вреда. 2. Вражески настроено лице, което съзнателно се стреми да причини икономически или политически вреди на държавата или да осуети полезни нейни мероприятия. 3. Животно (насекомо или гризач), което причинява вреди на земеделските култури или горите. 4. Растение, което причинява вреди на земеделските култури или на дърветата. (РБЕ 1979: 408).

Вредител, вредителят, вредителя; вредители, (два и т.н.) вредителя (животно). (НПРБЕ 2002: 222).

Но изброените по-горе съществителни (както и много други) са представени единствено с обикновената форма за множествено число, т.е. отразено е само онова тяхно значение, свързано с назоваване на лице. По този начин се изключва възможността с тях да се назовава нелице, въпреки че тази тяхна възможност е „узаконена” от тълковните речници:

Водач – 1. Лице, което води, съпровожда някого, като му показва пътя към някакъв обект или място. 2. Животно или птица, което (която) върви начело на стадото, ято и др. 3. Духовен или политически ръководител на народ, партия; вожд, водител. ...7. Техн. Детайл в машина, който води, направлява движението на друг детайл. 8. Остар. Книга, която дава сведения и упътвания за разглеждане на забележителности в дадена страна, местност или селище; пътеводител. (РБЕ 1979: 314).

Носач – 1. Човек, който носи, пренася нещо. 2. Работник, който се занимава с носене, пренасяне на чужди вещи, багаж и под. срещу

заплащане. 3. Спец. Част от машина, съоръжение и под., на която е закрепена основната работеща част, конструкция и др. 4. Превозно средство, използвано за пренасяне на стока, багаж и под. (РБЕ 2000: 1214–1215).

Обитател – 1. Лице, което обитава, живее в жилище, сграда, помещение и под. 2. Остар. Жител. 3. Обикн. със съгл. или несъгл. опред. Диво животно, птица, насекомо и под., обитаващо някакво място, местност. Растение, което вирее на някакво място, определена местност. (РБЕ 2002: 36).

Пазач – 1. Човек, който пази чужд или собствен имот. 2. Разш. Животно, което пази къща, имот, стадо и др. (РБЕ 2004: 36).

В други случаи многозначността е следствие от пренасянето на названия от неживата и от живата природа върху човека. Този процес е изключително активен (примерите, които го илюстрират, са много повече от представените в материала), тъй като е резултат от емоционално-оценъчното отношение на човека.

Например:

Звяр – 1. Диво, хищно животно. 2. Лош, свиреп, жесток човек. (РБЕ 1987: 861–862).

Лешояд – 1. Вид едра граблива птица, подобна на орел, която се храни предимно с мърша. 2. Прен. За алчен за материални облаги и безскрупулен човек. 3. Зоол. Разред дневни грабливи птици от семейство ястребови, които се хранят предимно с мърша. (РБЕ 1995: 633).

Мангал – 1. Широк и плитък метален или глинени съд за отопление чрез разгорени въглища върху него. 2. Черен. (РЧДБЕ 2007: 451). (Тук трябва да се уточни, че това съществително се включва заради значението си: лице от ромски произход, с което то твърде често се употребява).

Нарцис – 1. Бот. Луковично растение с хубави бели или жълти цветове. 2. Прен. Лице, влюбено в себе си (по името на митологичен младеж, който видял образа си в извор, влюбил се в себе си, залянял и бил превърнат в цветето нарцис). (РЧДБЕ 2007: 512).

Паразит – 1. Организъм, който живее по повърхността или във вътрешността на друг организъм и се храни от него. 2. Прен. Човек, който живее за сметка на чужд труд; тунеедец, търтей. (РБЕ 2004: 113).

Помияр – Бездомно, обикновено непородисто куче. Нов. Прен. Разг. Пренебреж. За изразяване на отрицателно, пренебрежително

отношение към недостатъчно изискан, възпитан или към беден или жалък човек. (РБЕ 2008: 404).

В речниковите статии на тези съществителни е отбелязано, че в случаите, когато се употребяват в съчетание с количествен определител (числително или наречие), те трябва да се използват със специалната бройна форма. По никакъв начин не е уточнено, че в друг контекст – когато посочените съществителни имена се използват за назоваване на лица, трябва да запазват обикновената си форма за множествено число.

Сравни:

Завързак⁴, завързакът, завързака; завързаци, (два и т.н.) завързака (предмет).

Но:

Помияр, помиярът, помияра; помияри, (два и т.н.) помияра. (НПРБЕ 2000: 680).

Към тази група трябва да бъдат отнесени и съществителните **координатор** и **пътеводител**, които имат следните значения:

Координатор – 1. Спец. Уред, който показва на летеца местонахождението на самолета и изминатото от него разстояние от момента на излитането. 2. Книж. Отговорно лице, което съгласува дадена дейност с други дейности, за да са подчинени на обща цел. (РБЕ 1995: 7).

Пътеводител – 1. Справочник, книга със сведения за пътищата и забележителните места в селище, област, страна. 2. Рядко. Водач из път. (БТР 1994: 797).

За съществителното **координатор** е посочено, че когато се съчетава с числително бройно или с количествено наречие, то запазва обикновената множествена форма **координатори**. За разлика от него от съществителното **пътеводител** (при аналогична употреба) трябва да се образува бройната форма **пътеводителя**.

Сравни:

Ас⁵, асът, аса; асове, (двама и т.н.) асове (лице). (НПРБЕ 2002: 164).

Но:

Координатор – координаторът, координатора; координатори, (двама и т.н.) координатори. (НПРБЕ 2002: 437).

Пътеводител – пътеводителят, пътеводителя; пътеводители, (два и т.н.) пътеводителя. (НПРБЕ 2002: 764).

Неизяснен е и въпросът за разграничаването на различните значения на съществителните **образ** и **талант**, що се отнася до използването на двете форми за множествено число – обикновената и специалната бройна форма. Има се предвид това, че в едно от своите девет значения съществителното **образ** означава: *странен своеобразен човек; екземпляр, чудак, скица, зодия* (РБЕ 2002: 166–168).

Значението на **талант** е: *човек, който притежава някаква дарба, талант* (БТР 1994: 957). Следователно би трябвало, когато тези съществителни се използват за изразяване на определено количество, да могат да се употребяват както със специалната бройна форма (ако с тях се назовава нелице), така и с обикновената форма за множествено число (ако с тях се назовава лице). Следователно като неправилни трябва да се определят следните употреби: *Има, има няколко образа*. (ВТУ); *Само осем таланта останаха*. (ВТУ) (От контекста, в който са употребени обаче, става ясно, че съществителните **образ** и **талант** се използват за назоваване на лица). Но според НПРБЕ в съчетание с количествен определител тези съществителни трябва да образуват бройна форма **образа** и **таланта**.

Нерешен остава и проблемът с многозначните думи, назоваващи едновременно и конкретно лице, което е вършител на даденото действие, и организацията (институцията), занимаваща се с този вид дейност. Такива например са съществителните **клиент** и **превозвач**:

Клиент – това съществително има пет значения, които са свързани с назоваването на лице, и едно, което се отнася както до лице, така и до нелице – *лице или учреждение, което има делови сметки с банка, предприятие, фирми и др.* (РБЕ 1993: 490).

Превозвач – 1. *Лице, което превозва товари или пътници обикновено срещу заплащане.* 2. *Спец. Организация, фирма, агенция и под., на която е предоставено право да превозва.* (РБЕ 2008: 1048).

И докато съществителното **клиент** според НПРБЕ би трябвало да се употребява само в обикновената форма за множествено число, съществителното **превозвач** „има право” (в случаите, когато се свързва с количествен определител) да образува единствено специалната бройна форма.

В друга група трябва да бъдат обособени съществителните, в чието основно значение е заложено назоваването едновременно и на лице, и на нелице.

Например:

Албинос – *Човек, животни или растение, което има албинизъм, лишено е напълно или частично от пигментация.* (РБЕ 1977: 223).

Хермафродит – *Двуполово същество, индивид с мъжки и женски полови белези, органи.* (БТР 1994: 1037).

Тези съществителни са представени единствено с обикновената форма за множествено число, което изключва възможността с тях да се назовават нелица – възможност, заложена в семантиката им.

Омонимията, наред със свойството на думите да развиват нови значения, е другото явление, което поражда колебания, когато става въпрос за разграничаването между съществителните, които назовават лица, и тези, които назовават нелица, що се отнася до разглежданата бройна форма. Тези колебания са отразени в НПРБЕ – в много от случаите не е отбелязано, че са налице думи с еднакъв звуков състав, но с напълно различни значения.

Например от съществителното *влекач* е образувана единствено бройната форма *влекача*, а съществителното *секач* има само форма за множествено число *секачи*.

Сравни:

Влекач¹ – 1. *Специален кораб за влачене на плавателни съдове.*
2. *Специална моторна кола, предназначена да тегли друга безмоторна кола, бойно съоръжение или друг тежък товар.* (РБЕ 1979: 271).

Влекач² – 1. *Човек, който се занимава с извличане, свличане на дървени трупи или сечища.* 2. *Човек, който постоянно отлага извършването или завършването на нещо.* (РБЕ 1979: 271).

Секач¹ – *Който сече дървета в гората.* (БТР 1994: 875).

Секач² – *Железарско длето за сечене на желязо.* (БТР 1994: 875).

От приведените тълкувания ясно се вижда, че става въпрос за лексеми, съвпаднали (по една или друга причина) по звуков състав, но с различни значения. Разликата в значенията намира израз и в различните форми, които трябва да се използват, когато тези съществителни се използват за изразяване на определено количество. Нещо, което не е отразено в НПРБЕ.

Сравни:

Конструктор⁶, *конструкторът*, *конструктора*; *конструктори*, *(двама и т.н.) конструктори (лице).* (НПРБЕ 2002: 433).

Конструктор, *конструкторът*, *конструктора*; *конструктори*, *(два и т.н.) конструктора (предмет).* (НПРБЕ 2002: 433).

Но:

Влекач, *влекачът, влекача; влекачи, (два и т.н.) влекача.* (НПРБЕ 2002: 217).

Секач, *секачът, секача; секачи, (двама и т.н.) секачи.* (НПРБЕ 2002: 821).

При някои от новите думи също се наблюдават отклонения от предписанията на нормата. „...нали от съществителното **фен** (означава човек) ще образуваме множествено число **фенове**? А не бройна форма **фена...**” – така Ст. Брезински завършва езиковата си бележка „Бройната форма е ярка наша особеност” (Труд 2010/281: 21). Но според НПРБЕ, когато съществителното **фен** е определено от числително бройно или от количествено наречие, то трябва да се използва с бройната форма **фена**, въпреки че значението му е: *поклонник, почитател, привърженик на някого или на нещо; запаляно* (РЧДБЕ 2007: 793) (т.е. назовава лице – б. м., А. Т.). За да се провери, да не би под влияние на речевата практика да са допуснати изключения от нормата, може да се направи справка с друга дума със същите граматически характеристики – едносрично съществително от мъжки род, завършващо на съгласна и назоваващо лице. Избрано е съществителното **бек**, което означава: *защитник близо до вратата на своя отбор при игра на футбол; защитник* (РЧДБЕ 2007: 116). Оказва се, че това съществително има регламентирана форма само за множествено число. Този факт основателно поражда въпроса, в кои случаи книжовната нормата, свързана с образуването и с употребата на бройната форма, трябва да се спазва и в кои случаи се допускат изключения.

Изложените наблюдения и анализи налагат извода, че по отношение на нормата, свързана с образуването и с употребата на специалната форма на съществителните имена от мъжки род (наречена бройна), и кодификацията ѝ съществуват сериозни разминавания. Това несъмнено е съществена причина за амбивалентния избор и за хаотичната употреба на една от архаичните останки в съвременния български език.

БЕЛЕЖКИ

¹ Имат се предвид речниковите статии в „Нов правописен речник на българския език” (НПРБЕ).

² Даден е пример с формите на съществителното име *офицер*: *Офицер, офицерът, офицера; офицери, (двама и т.н.) офицери (лице).*

Офицер, офицерът, офицера; офицери, (два и т.н.) офицера (фигура за шах). (НПРБЕ 2002: 141).

И още тук е налице противоречие, тъй като речниковата статия в словника е следната: *Офицер, офицерът, офицера; офицери, (двама и т.н.) офицери.* (НПРБЕ 2002: 620).

³ При голяма част от думите не може да бъде даден категоричен отговор за това, дали става въпрос за явлението многозначност или омонимия. По тази причина разграничаването е направено въз основа на речниковите статии в „Речник на българския език“ (РБЕ), в „Български тълковен речник“ (БТР) и в „Речник на чуждите думи в българския език“ (РЧДБЕ). Използването на три речника се налага по две причини: 1) РБЕ, в който са регистрирани най-голяма част от значенията, с които думите се употребяват, не е завършен; 2) в РБЕ и в БТР не са отразени новите значения на някои от анализиранияте лексеми.

Трябва да се отбележи и това, че в РБЕ (по който са представени значенията на повечето примери) „Отделните значения в речниковите статии са подредени с оглед на вътрешната йерархия между тях и са охарактеризирани с оглед на начина, по който е извършена семантичната деривация. Обикновено като първо значение на думата е поставено основното ѝ значение. За основно значение на думата се приема онова, което изпъква в съзнанието на говорителя, когато го запитат за значението на съответната дума, взета изолирано, във всякакъв контекст. ...Производните значения са поставени след основното значение...“ (РБЕ 1977: 29–30).

⁴ **Завързак** – 1. Разг. Растение, плод и под., който не се е развил, не е пораснал колкото трябва. 2. Човек или животно, което е дребно, недоразвито на ръст. (РБЕ 1987: 211).

⁵ **Ас** – 1. Карта за игра с един знак в средата; асо, бирлик, туз. 2. Прен. Разг. Голям специалист, първенец, обикн. в областта на спорта. 3. Прен. Опитен летец-изтребител, изтъкнат в бойни действия. (РБЕ 1977: 326).

⁶ **Конструктор**¹ – Специалист, който конструира, строи нещо (обикн. машина, уред, механизъм и др.) или създава проект, план, чертеж на нещо. (РБЕ 1993: 732).

Конструктор² – Вид детска игра с елементи за построяване на различни фигури. (РБЕ 1993: 732).

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин 1944: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Хемус.

Брезински 2006: Брезински, Ст. *Трудният български език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Брезински 2010: Брезински, Ст. Бройната форма е ярка наша особеност. // *Труд*, 2010, № 281, 11.10, с. 21.

Буров 2004: Буров, Ст. *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*. Велико Търново: Фабер.

Виденов 1986: Виденов, М. *Норма и реч*. София: Народна просвета.

Вътов 1998: Вътов, В. *Лексикология на българския език*. Велико Търново: Абагар.

Георгиев 1991: Георгиев, Ст. *Българска морфология*. Велико Търново: Абагар.

Георгиева 1964: Георгиева, Ел. Някои въпроси във връзка с употребата на бройната множествена форма на съществителните имена от мъжки род. // *Български език*, № 2–3, 214–216.

Граматика 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Том II. Морфология. Под ред. на Ст. Стоянов. София: Изд. на БАН.

Мурдаров 2009: Мурдаров, Вл. За бройните форми на ден и път. // *Български език*, № 2, 100–101.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Пашов 1994: Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: Просвета.

Пашов 1999: Пашов, П. *Българска граматика*. София: Хермес.

Радева 1991: Радева, П. Плаща се в левове, а не в лева. // *Български език*, № 5, 504–505.

Радева, Харалампиев 1994: Радева, П., Ив. Харалампиев. Реквием за бройната форма на съществителните имена от мъжки род. // *Проблеми на българската разговорна реч*, № 2, 67–76.

Русинов, Георгиев 1996: Русинов, Р., Ст. Георгиев. *Лексикология на българския книжовен език*. Велико Търново: Абагар.

Речник 1983: *Правописен речник на съвременния български книжовен език*. София: Изд. на БАН.

Речник 2002: *Нов правописен речник на българския език*. София: Хейзъл.

Речник 1977: *Речник на българския език*. София: Изд. на БАН.

Речник 1994: *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство.

Речник 2007: *Речник на чуждите думи в българския език*. София: Наука и изкуство.

Харалампиев 2001: Харалампиев, Ив. *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново: Фабер.

Цонева 2000: Цонева, Л. *Езикова игра в съвременната публицистика*. Велико Търново: Фабер.